

MUHA MUSEU D'HISTÒRIA URBANA DE BARCELONA

AIGUA KM ZERO / BCN
GUIA D'HISTÒRIA URBANA

1830-1930 Ús i oblit de l'aigua km zero

Queden pocs testimonis de les rieres que travessaven el pla de Barcelona. La gestió artificial de l'aigua d'escorrentia amb el nou clavegueram les ha fet desaparèixer. La desviació del Bogatell, canalitzada poc abans de 1850, recollia les aigües de la riera d'en Malla i d'altres torrents del pla, 1929-1932. Foto: Josep Domínguez, AFB

Montjuïc, una muntanya d'aigua

Aquesta muntanya de Barcelona, tan propera al mar, ha tingut un paper molt important per la seva riquesa d'aigua. Gràcies a la seva formació geològica i a un relleu ple de torrents, acumula al seu interior un important aquífer, manifestat ja d'antic, en una gran quantitat de fonts, molt preuades per la ciutadania per la seva bona qualitat. Les més freqüentades eren les del vessant nord-est, el més immediat a la ciutat, que constituïen els punts de trobada tradicionals, les populars fontades, on s'anava a menjar i ballar. La de Tres Pins, avui dins el Viver Municipal, durant molt de temps va aplegar força gent: hi feien servir com a taules els grans blocs de pedra. Amb el temps, en alguns d'aquests punts varen aparèixer berenadors, cases de menjars, cafès i fondes, com a la font Trobadors, a la font d'en Conna, a la de la Satalia i a la font del Gat; l'edifici d'aquesta darrera va ser transformat, cap al 1917, per Josep Puig i Cadafalch amb motiu de l'ampliació del parc de Montjuïc. Al vessant nord-oest es trobava la font de la Guatlúa, gràcies a la mina que hi construï

La riquesa hidràulica de Montjuïc va ser utilitzada per Forestier als jardins de Laribal. La surgència de Tres Pins alimentava l'aigua dels estanyos i de les cascades. Les cascades i fonts Lluminoses de 1929 s'alimentaven ja amb aigua de xarxa dels jardins de Laribal, 1917-1924. Foto: Oriol Granados [F10]

L'aigua km zero és la que ha estat sempre present i accessible per a la societat humana. Present, per la seva tasca en la conformació del territori, que afectava de forma decisiva la distribució de les activitats humanes. Accessible, perquè és la que ha pogut ser extreta del medi i emprada amb els minims recursos energètics de les societats tradicionals per tal de satisfer les seves necessitats.

Deus i fonts naturals ofereixen aigües filtrades pel subsol, aigües protegides pel mateix territori, aleshores lliures dels contaminants

que genera avui el sistema agrícola industrial i que emmetzenen al sòl. Són les aigües preferides per a l'aigua de boca, aigua per a les persones, però també per als animals, que formaven una part important de la vida tradicional. Sense arribar a les quantitats d'aigua potable que usem avui, l'aigua de boca és imprescindible i demana que se n'asseguri la qualitat per evitar que malalties i paràsis escurcin la vida de la gent.

Les fonts al peu de Collserola, de Montjuïc i dels altres turons són el recurs natural que ofereix el nostre territori. Captades en estèctexos o materials porosos, confinats entre d'altres d'impermeables, les aigües de les fonts retornen les de pluja que, filtrades lentament, es recullen en aquests dipòsits. I com que són escasses, se cerca constantment crear-ne més allà on hi ha aigües retingudes o conduir les deus cap a sortides a indrets més adequats, cosa que es fa mitjançant les mines.

Les mines són excavacions subterrànies de pendent reduïda, que capten aigua del subsol i l'evoquen per gravetat fins a l'exterior. Poden tenir longituds curtes, de poques desenes de metres, però hi ha mines de centenars de metres i fins i tot de quilòmetres a altres llocs del món. Molt esteses a la Mediterrània – com els *botini* que alimenten les fonts medievals de Siena –, estan generalitzades per tot el món amb diverses denominacions, com les *foggara* que alimenten els oasis

El tradicional recurs de captació i conducció d'aigua del freàtic amb mines es va intensificar molt durant el segle XIX per aprovisionar la població creixent del pla de Barcelona, abans de ser gradualment substituïda per l'aigua de xarxa. Plànols de la mina Bertran, sota el torrent del Frege Nare, 1860. Foto: Pep Pare, Arxius de BCASA

saharians i parents dels *qanats* que nodreixen les ciutats iranianes.

Però les mines no només cerquen aquífers o petits embassaments del freàtic, sinó que, a casa nostra, sovint cerquen l'escorrentia subterrània que es produeix al llit cobert de graves i sorres de les nostres rieres, com es pot comprovar al plànol d'aquesta guia. Efectivament, tot i que la pluja en aquest territori és torrencial, el

desguàs de les aigües filtrades al pediment de la serralada és lent per travessar els materials minerals que el componen, i això permet que les mines, introduint-se als límits de les torreneres, n'extreguin l'aigua que hi circula.

Les mines lligades a explotacions agràries, que sovint són més petites, com la que avui es pot veure a Can Masdeu, formen d'aigua de boca

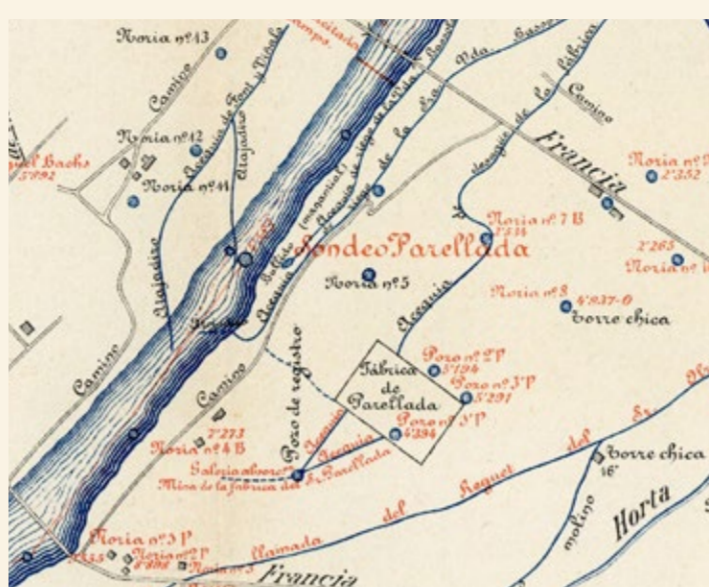
aquestes explotacions i alimentaven alguna bassa per a l'aigua de reg de masies, que de vegades es transformaven en residències enjardinades, com el parc de Laberint. Mines germes de les mines del Maresme o del Baix Camp i de tants llocs a casa nostra, filles de les mines dels oasis, de les alqueries, de la configuració d'espais de reg molt estesos a l'Al-Andalus i a la falda sud de la mallorquina serra de Tramuntana i que podien assolir grans dimensions, com les *foggara* de Marràqueix.

La mina de Can Travi, a la riera d'Horta –i encara en funcionament!–, o la considerable densitat de mines que drenen el subsol de Sarrià, amb els seus repartidors elevats per distribuir l'aigua a fonts i domicilis, són exemples magnífics d'aquesta forma d'extracció d'aigua que va satisfer les necessitats d'una població creixent i que va perdurar molt de temps. També la ciutat medieval de Barcelona alimentava les seves fonts amb les mines que drenaven l'aigua de Collserola i travessaven el pla fins al repartidor de Jesús, prop de l'actual passeig de Gràcia. A partir de 1826, va ser l'aigua conduïda des de les mines de Montcada la que va garantir l'abastiment de la ciutat.

La mina és un exercici, sovint brillant, de lectura de la geometria del territori que permetia que l'aigua es mogués per gravetat, que lliga el punt de captació amb el de sortida –i, per tant, d'ús– i que acorda topografia, geologia i espai agrari

Però també ho són els sistemes formats per un assut que extreu l'aigua del riu i la condueix per gravetat per un canal fins al punt d'utilització, resseguint la topografia i amb l'ajut de túnels o aqüeductes quan cal.

La Bàrcino romana ja prenia les aigües prop de Montcada per abastir la ciutat, unes aigües que venen de Lluny, de la conca del Besòs, i que, per tant, són filles de les vicissituds dels territoris que la formen, però aigües properes quan s'extreuen. El rec Comtal –energia

Encara que avui en queden pocs vestigis, el recurs als pous i a les sínies va ser generalitzat al pla de Barcelona. Amb la màquina de vapor, l'elevació mecànica es va imposar en la indústria. Detall d'un plànol de pous i sínies al Besòs i Poblenou. Moragas, 1896. AMDSA

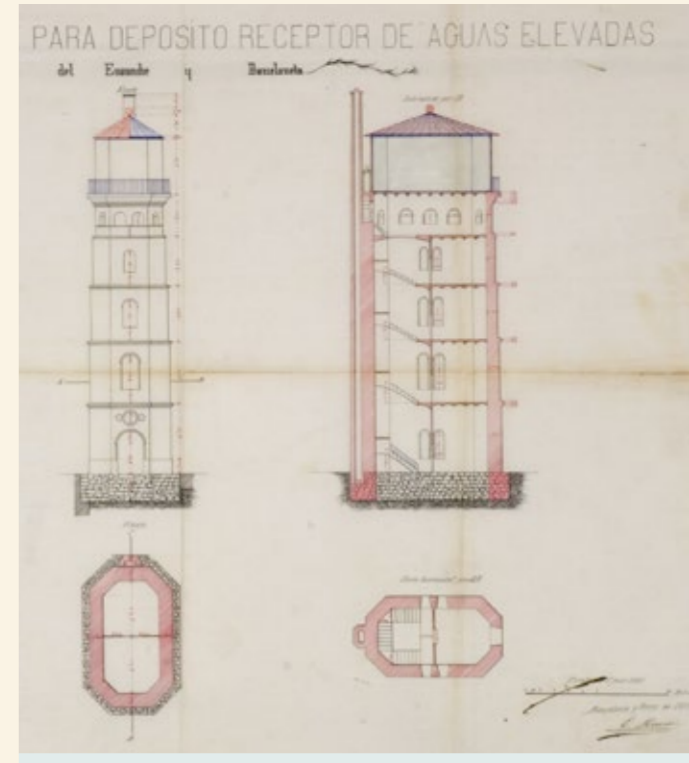
després, aigua de boca des de 1701, aigua de reg també –resseguint el traçat del sistema romà des del segle XII forma part de les expressions a casa nostra d'aquests sistemes de captació, distribució i ús basats en fortes inversions en la infraestructura, renovades sempre que la població s'expandeix; aquest és el cas de l'Aqüeducte de l'Arquebisbe, a Tarragona, un exemple de la recuperació generalitzada al sud d'Europa durant el segle XVIII d'aquesta tecnologia

d'abastiment de la Roma clàssica, i que va allunyar el punt de recollida de les aigües que usa la ciutat. Aigües properes per superficials, accessibles amb sínies i pous moguts per la força humana o animal, que permeten aigua de boca, per regar, industrial o domèstica. Els pous són arreu –com al casc antic de Barcelona– un recurs domèstic de captació d'aigua quan és prou superficial per permetre'n l'extracció a braç, amb una disponibilitat limitada per la renovabilitat d'aquest nivell piezomètric que alimenta el riu o els torrents. Aigües dubtoses quan la densitat de població o els usos amencen la qualitat de l'aigua –com ara pous negres o detritus industrials contaminants–, però molt presents arreu.

La disponibilitat d'aigua fa que les indústries que s'hi instal·len en primer lloc –com al Raval, a Sants i al Poble Nou– pugin el freàtic amb bombes mogudes pel vapor i vagin baixant cada cop més fins a provocar intrusions salines que arriben a malmetre màquines i freàtic. Aquest sistema permetrà un abastiment basat en l'elevació de les aigües subterrànies fins a torres de distribució per gravetat als habitatges del nou Eixample. Aquí és on comença el canvi que conduirà al món d'avui i l'abandó de les aigües km zero. A partir d'aquest moment, amb la disposició creixent de capitals i de fonts d'energia, noves infraestructures d'abastiment portaran l'aigua de llocs cada cop més

Llunyans i remodelaran l'escorrentia amb la impermeabilització de la superfície i l'ensostrament de les rieres, substituïdes pel nou sistema de clavegueram. Són l'expressió d'un nou model productiu industrial, que s'identifica amb l'èpica del seu poder transformador, però que, en clausurar les velles aigües, oblidat el seu propi fonaments i aboca a desequilibris ambientals que exigeixen una decidida revisió crítica.

La guia es fixa en el període de gairebé cent anys de transició entre la dècada de 1830, quan s'instal·len les primeres màquines de vapor; i la dècada de 1930, quan els recursos tradicionals de gestió de l'aigua esdevenen merament residuals. Paradoxalment, és el període d'ús més intens d'aquests recursos, atès que es tracta d'anys de gran creixement, de població i d'activitats. Un conjunt de pràctiques compartides i tan òbvies, que mai no van ser objecte de gaire atenció: ni quan eren usuals, ni tampoc quan van anar desapareixent.

A partir de 1868, diverses elevacions d'aigües del freàtic a dipòsits elevats sobre torres van proveir d'aigua de boca la ciutat. Projecte de la torre de l'Empresa de Aigües Potables del Ensanche y Barceloneta, de 1875, que va ser construïda a la cruïlla de la Diagonal amb el passeig de Sant Joan. Foto: Pep Pare, Arxius Agbar

de gestió de l'aigua. En són només una part, però n'hi ha prou per evidenciar fins a quin punt van ser fonamentals. L'aproximació a sis àrees molt significatives de la ciutat actual ens ajuda a recordar que la recuperació d'aquesta memòria s'ha fet, en bona part, des dels barris que

van ser els pobles del pla. Com que aquesta és l'escala més apropiada per a la recerca, per a l'anàlisi i per a la visita, fora desitjable disposar de guies més treballades i focalitzades en cada una de les àrees.

AIGUA KM ZERO

Emprant una denominació que s'aplica als productes locals, hem anomenat *aigua km zero* les aigües de proximitat, les que cauen just al damunt amb la pluja i les que arriben des d'altres llocs amb la seva escorrentia pel territori: les dels torrents, les dels rius i les dels freàtics que sovint formen. Una escorrentia que llegeix el territori recorrent la seva forma, els seus materials, n'explora l'organització, s'involucra en la vegetació que el recobreix i també el modifica amb la seva velocitat i capacitat de dissolució –erosió física i erosió química–, de manera que n'és producte i causa alhora. Una memòria viva del territori, la seva expressió més activa.

L'aigua km zero va conformar, en gran mesura i fins fa poc temps, les relacions entre la societat i el territori. Les relacions estretes i constants, atès que l'aigua és aliment, fertilitzant agrícola, era energia per a molins i diluent per a mil activitats domèstiques i industrials. I també suposava una dinàmica que, amb els seus fenòmens extrems –la inundació i la sequera– posava en risc la societat. I tot això, incardinat al territori, a la seva forma i a les possibilitats socials de modificar-lo.

Una aigua km zero, que, al territori de Barcelona delimitat per Collserola, el riu Besòs i la muntanya de Montjuïc, va determinar no tan sols el desenvolupament de la ciutat mateixa, sinó, també, i sobretot, de les viles i els pobles d'aquest territori. Una aigua km zero que serveix, doncs, de guia per conèixer la història i el desenvolupament de la ciutat des de la formació del que són avui els seus barris.

Font de Tres Pins, Montjuïc. Alimenta les basses del viver municipal i els jardins de Laribal. Foto: Oriol Granados [F5]

Pou al costat d'un safareig de les cases del carrer d'Aiguafreda, on les bugaderes rentaven la roba dels senyors de Barcelona. Foto: El Pou [P2]

Tot va canviar amb el món industrial i amb la màquina de vapor, que ja va néixer per bombarjar aigua a les mines de carbó. Les energies fòssils, la creixent capacitat d'inversió i la potència de les màquines han fet irrelevants els imperatius de l'orografia i de la distància, han portat aigües cada cop més llunyanes, de rius més distants i d'aquífers més profunds. L'abastiment d'aigua esdevé invisible i es desmaterialitza als nostres ulls i cada vegada més la ciutat s'ha després de la matriu territorial sobre la qual està fundada i l'ha ignorada.

La pluja cau sobre terrats, teulades i paviments, i cal que desaparegui ràpidament per embornals cap a les clavegueres, que són torrents enterrats, amagats. L'escorrentia és ara una amenaça, com ho és un freàtic alterat, contaminat, que inunda soterranis i el metro. L'aigua km zero ara ens és aliena: tenim una mala relació amb la nostra aigua.

Avui, amb la preocupació per la crisi ambiental de la societat industrial, en què la recuperació del territori és un element determinant –per això hi ha aquest interès creixent pels productes de proximitat–, mostrar com històricament l'aigua km zero ha estat un factor clau esdevé una contribució necessària per restablir una nova relació amb l'aigua i, a través d'ella, amb el territori de la ciutat.

Amb aquesta intenció, aquesta primera guia de l'*Aigua km zero* vol fer aflorar lligams essencials i avui menystinguts amb el territori i ser un primer pas en la recuperació de la memòria d'una llarga tradició de gestió dels recursos hídrics locals. Una memòria necessària, que convé fer des de les viles i els pobles que avui són els barris de Barcelona per desvelar un aspecte bàsic i generalment ignorat de la història de la ciutat.

Interior de la mina de Can Travi, al carrer de Jerez, de 1859. Foto: El Pou [M23]

Torre i font de la mina de Can Travi, al carrer d'Horta, de 1859. Foto: El Pou [R3]

Van ser molt nombrosos els pous i les elevacions al barri del Poblenou. Hi ha molts de documents, però actualment en queden molt pocs de visibles. La Torre de les Aigües del Besòs, inaugurada el 1882 per proveir d'aigua de boca la ciutat, n'és el vestigi més destacat i més monumental. Foto: Ignasi Mangue [T3]

El pilar d'aigua del carrer del Lluanguodoc és una fita urbana i un dels vestigis més eminents del sistema tradicional de provisió d'aigua de boca. Situat emmès de la rambla de Fabra i Puig i construït cap a 1904 per substituir l'original de 1869, feia de repartidor general de la mina de Santa Eulàlia. Foto: Jordi Sánchez [R6]

El jardí del Laberint d'Horta, construït a la finca agrícola dels Devalls, entre 1794 i 1808, aprofitava l'aigua de tres mines. L'aigua era conduïda a una gran bassa. L'estany del pavelló neoclàssic, que alimentava el jardí i també les terres de conreu que es desplegaven en una cota més baixa, 1955. Foto: El Pou [D11]

La deu de Santa Rita, d'aigües carbonatades, és un bon testimoni de la riquesa del freàtic de Gràcia. Les seves aigües van ser declarades d'utilitat pública el 1895, i entre 1925 i 1927 la casa Vicens de Gaudí s'amplià amb una nova capella de Santa Rita, avui desapareguda, sobre el sortidor d'aigua. Pavelló de la font de Santa Rita, obra de J.B. Serra, 1932. Arxius Mas [F27]

La construcció del pantà a la capelleta de la riera de Vallvidrera, 1850-1860, és un ambiciós projecte de l'arquitecte Elies Rogent de captació amb una presa i aprofitament de l'aigua d'escorrentia, que era conduïda a Sarrià a través de la mina de Grot i distribuïda des de la torre del Molí. Foto: Robert Peña Arxius Parac de Collserola [D1]

Gràcia: entre torrents

A l'àrea de l'actual districte de Gràcia, com a la resta dels municipis del pla, els primers poblements van ser de caràcter rural, i les deus, els pous i les mines també hi van ser els recursos habituals. Prop dels torrents, el freàtic acostumava a ser més accessible i més abundant. Fins al punt que el subsol de les rieres de Vallcarca i del Coll, conjuntament amb els de les rieres de Sant Gervasi, va proveir d'aigua des de finals de l'edat mitjana les fonts de la ciutat de Barcelona. La riera de Cassoles, després d'en Malla, era el límit sud-occidental de la vila de Gràcia. Les rieres i els torrents van ser, aleshores, els límits de les diverses parcel·lacions que, des de la dècada de 1820, la van anar urbanitzant i les vies principals de connexió. Els torrents de l'Olla, d'en Vidalet o del Peat, convertits en carrers, van haver de fer front a les rierades periòdiques que caracteritzen el nostre clima, que a finals de segle XIX el clavegueram va permetre gestionar millor l'aigua d'escorrentia.

Coneixem poc com es van proveir d'aigua les famílies establertes en aquestes parcel·lacions, però l'aigua del freàtic hi devia ser prou abundant; fins al punt de permetre la instal·lació d'importants fàbriques cotoneres, com el Vapor Vilaregut o

de fins a 35 mines a l'antic terme municipal, entre les quals la Renart, la Borràs, la de Senillosa o la de Masferret estan ben documentades. Als territoris veïns de Pedralbes i Sant Gervasi de Cassoles també hi ha constància de nombroses mines. Com que era un territori amb moltes finques de la burgesia barcelonina, també s'hi feia un ús lúdic de l'aigua, amb fonts i llacs artificials, brolladors, grutes i altres formelles, en definitiva, mostren l'interès en l'aprofitament i l'acumulació de l'aigua. Com a exemples, hi ha el parc de la Quinta Amèlia (l'antic jardí de la família Girona), el jardí de Can Mestres, al Peu del Funicular, a la cova i el lac de Can Bertran, al peu del Pubet. Amb l'augment de població a la segona meitat del segle XIX, s'hi van emprendre projectes més ambiciosos, com el del pantà de Vallvidrera i la mina de Grot, que travessava Collserola, i el conegut com a dipòsit del Rei Martí, a Bellesguard, amb una mina o canalització que portava l'aigua de la sistema fins a la font de la plaça de la Bonanova. També és d'aquesta època l'estructura hidràulica que la família Gil va fer a la seva finca al turó de Monterols, amb un gran llac (avui desaparegut) amb canalitzacions i una gran cisterna, encara existent. És igualment significativa la fàbrica de sedes Vilumara, construïda cap al 1850, entre la Travessera i la Diagonal, alimentada per una mina que acreditava l'abundància d'aigua del freàtic.

Horta-Guinardó: la riera i la vall

La vall d'Horta, situada entre els vessants de la serra de Collserola i els dets Tres Turons (del Coll, la Rovira i el Carmel) i el turó de la Peira, és una zona que va ser bàsicament agrícola per la fertilitat de les seves terres i l'abundor d'aigua, tant superficial com subterrània, de fonts, mines d'aigua, pous... que alimentaven tant basses de reg com llacs artíficials ornamentals i propiciaven l'aparició d'indústries que necessitava aigua abundant, com les adoberies, la fàbrica de midó, les bòbiles o la indústria casolana de les bugaderes.

Els torrents que davallaven de la serra i dels turons i anaven a parar a la riera d'Horta han desaparegut tots, però encara es pot veure un tram del torrent de Carabassa. Per tot això, l'evolució d'aquest territori ha estat marcada per la presència de l'aigua obtinguda sense necessitat d'infraestructures hidràuliques que subministrassin aigua des d'un punt llunyà. Malgrat que l'etapa rural d'Horta fa molts anys que va acabar, encara hi subsisteix la mina de Can Travi, que subministra aigua a uns quants usuaris des de fa 160 anys. I també els pous encara proporcionen aigua per a reg i altres usos a moltes cases d'Horta.

L'ús de l'aigua com a element ornamental

ve ja de principis del segle XVIII als jardins de la casa senyorial de la Torre Fontaner, avui desapareguda. I a partir de finals del XVIII, als jardins del Laberint, la nissaga Desvallés va bastir uns magnífics jardins on l'aigua provinent de tres mines té un paper preponderant. Des de 1971 són uns jardins públics, de propietat municipal. Ja des de finals del XIX hi havia cases senyorials per tota la vall en l'època que la burgesia barcelonina tenia residència d'estiu fora de la ciutat. Disposaven de jardins amb brolladors, cascades i estanys de l'aigua abundant que els proporcionava un pou o una mina d'aigua. La casa i els jardins de Martí-Codolar o el Palau de les Heures són uns magnífics exemples d'aquesta època que, a hores d'ara, encara delecten el visitant amb espais d'aigua entre la vegetació abundant.

Les fonts també van ser un entreteniment social, amb les fontades que durant dècades ens van dur a terme a moltes de les fonts del territori de la vall. Es va comercialitzar també l'aigua d'aigües d'aquestes fonts; potser la font d'en Fargues és una de les més representatives, perquè el recinte acollia la gent de les fontades i a Barcelona se'n venia l'aigua en garrafes.

Sant Andreu i Nou Barris: reg i societats d'aigua

L'extens antic terme municipal de Sant Andreu de Palomar limitava pel nord amb la serra de Collserola fins al torrent de Tapiòles; a l'est, amb el riu Besòs fins al torrent de la Madriguera; al sud, amb el torrent de la Guineu i la riera d'Horta; i a l'oest, amb el torrent de Mariner i també, amb Collserola. A la part alta, a Collserola, és on neixen les múltiples rieres i torrents que recorrien per les terres fins a arribar al riu Besòs, com la riera de Sant Andreu i els torrents de Tapiòles, Calau, Ninyu o Estadella; o fins a la Mediterrània, com el torrent de la Guineu i la riera d'Horta.

El creixement del poble de Sant Andreu de Palomar està vinculat amb els torrents i les rieres. El nucli primitiu es trobava entre la riera de Sant Andreu i el torrent de Can Dragó. El seu primer creixement (barri del Raval) el fa arribar fins al torrent de Porellada a mitjans del segle XVIII. Establert, a finals del mateix segle, arriba fins a la riera d'Horta (barri de Casanoves), que marca el límit amb Sant Martí de Provençals. Els dos usos principals de l'aigua eren l'agricultura, com l'aigua de la mina de Can Masdeu,

que és la primera documentada (1680), i l'ús domèstic, que és el de la major part de les mines. L'augment de la població del poble va lligat a la construcció d'aquestes mines per tal de fer arribar l'aigua al nucli antic. Hi havia dos tipus de mines, les de curt recorregut, que servien especialment per regar, com, per exemple, la de la granja Sabadell (1844), situada al turó de la Peira, i d'altres, de més recorregut, que servien per al consum d'aigua de boca de l'antic poble, com les de Santa Eulàlia (1869), Parellada (1780), font de Canyelles (1711) o Can Grau (1793). A part d'aquestes, hi havia altres mines, com la de Can Xiringoi (1863), que distribuïa aigua fins al centre de Barcelona.

La manca d'aigua al poble a finals de la dècada de 1820 fa aparèixer les primeres fonts i safareigs, que són insuficients, la qual cosa provoca que, a partir de mitjans del segle XIX, apareguin les anomenades societats d'aigua, que gestionen les mines, ja que les construeixen, les mantenen i les exploten a partir de la venda d'accions i/o de plomes d'aigua a usuaris privats. Generalment, els promotors d'aquestes societats eren andreuencs que signaven els convenis de captació i de pas amb els propietaris de les finques, i construïen els pilars repartidors, com el que es manté al carrer del Llenguadoc amb la rambla de Fabra i Puig.

Poblenou: un territori de pous

La plana del Poblenou acull uns magnífics aquífers. La gran porositat i permeabilitat de les sorres, les quals, en conjunt formen capes de 30 metres de gruix, ha permès que l'aigua d'infiltració hagi alimentat i envaii la plana delimitada de Sant Martí de Provençals amb una reserva d'aigua dolça que la saturava fins arran de mar. Un plànol de l'empresa Hidràulica Carsí recull entre els anys 1865 i 1950 quasi un pou per illa de l'eixample al sector de Sant Martí de Provençals. Fins i tot hi havia surgències, en llocs com la Mina, font d'aigua natural que donava nom a un berenador que subsistí fins a 1974. Una altra font que forma part de la història és l'Alió, situada prop del Camí Antic de València a la calçada del carrer de Josep Pla, de la qual les tropes castel·lanes que assetjaven Barcelona durant la guerra dels Segadors (1651) obtenien el subministrament d'aigua potable. Aquesta riquesa generosa d'aigua dolça fou un dels grans atractius per a la industrialització de la zona. En un diccionari de 1896 s'estimava que a Sant Andreu i a Sant Martí de Provençals es consumia un cabal diari de més de 60.000 metres cúbics per a usos industrials. Un estudi detallat de l'Ajuntament de

Barcelona (1997) mostra que aquesta abundància d'aigua evolucionava negativament des de finals del segle XIX fins als anys 1970, amb una tendència en ascens ràpid a partir d'aquesta dècada fins a finals del segle XX.

La Torre de les Aigües és tot un monument que destaca dins del patrimoni arquitectònic del Poblenou. Aquesta torre cilíndrica, de maó vermell, fou promoguda i inaugurada l'any 1882 per la Compañia General Anònima de Aguas de Barcelona Ladera Derecha del Besòs, segons un projecte de Pere Falqués, i fa 63 metres d'alçaria, amb un dipòsit situat a 40 metres. El principal impuls per a la seva construcció va venir de la demanda d'aigua de boca del nou consum domèstic en una ciutat com Barcelona, que patia set a finals del segle XIX: disposava d'uns 19 litres per habitant i dia, quan els estàndards de l'època eren de 200 litres per habitant i dia. La iniciativa empresarial va acabar l'any 1899, al cap de poc d'iniciars les extraccions, amb un monumental fracàs; la sobreexplotació del pous industrials propers va propiciar la intrusió salina d'aigua de mar. La torre és un testimoni de la imprevisió geològica i la sobreexplotació d'un recurs natural com és l'aigua, fet que va portar el seu principal promotor, Xavier Campes Puigmarí, a una mort encara avui no aclarida.

Interior de la mina de Can Travi, al carrer de Jerez, de 1859. Foto: El Pou [M23]

Torre i font de la mina de Can Travi, al carrer d'Horta, de 1859. Foto: El Pou [R3]

Un territori configurat per l'aigua

El territori de l'aigua km zero està delimitat, en primer lloc, pel vessant sud-est de la serra de Collserola, que tanca el pla de Barcelona format per les restes dipositades de la seva pròpia erosió. La topografia, i particularment Montjuïc, el separen de la conca del Llobregat, i des de prop del mont Tàber – sobre el qual s'assentà la ciutat romana de Bàrcino – neix el sòcol que separa el pla alluvial de Collserola del delta del Besòs, que hi aporta les aigües els materials de la seva conca. La línia de costa que finalment clou

aquest territori ha estat canviant al llarg dels anys a causa dels sediments de les rieres i del Besòs, units a la dinàmica pròpia del mar.

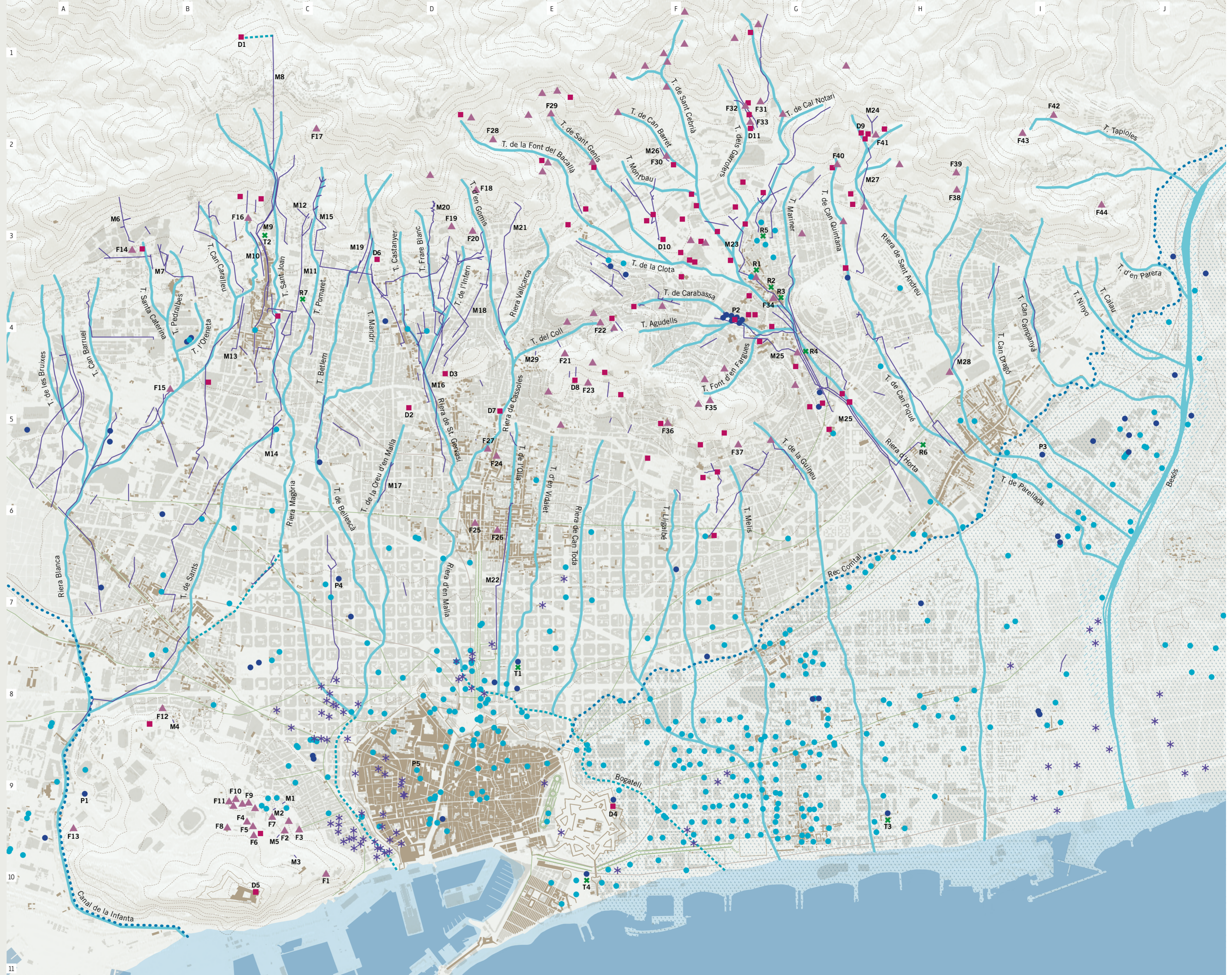
Aquest espai està dominat i configurat essencialment per un arbre de torrents i rieres, ben sotdesat a les capçaleres però sovint variables als seus cursos inferiors, que desguassen Collserola cap al mar. Travessant el pla, algunes rieres ho fan cap al sud de Montjuïc – com la riera Blanca i la desviació de la riera de la Magòria –, però la major part van cap al front marítim de Barcelona, fins a arribar a la riera d'Horta, que drena la conca formada pel collar de turons que creuen la plana – el Coll, el Carmel, la Rovira i la Peira – i que és el darrer torrent que va al mar. Els que desguassen Collserola per Nou Barris i Sant Andreu ja són tributaris del Besòs que, amb el seu delta, és l'altre gran element del sistema.

Un territori molt alterat per l'acció humana que ha anat contenint i desviat unes rieres, interceptant

i drenant aigües, per evitar danys de les rierades i per aprofitar-les als terrenys ocupats i explotats per activitats instaurades en funció d'aquestes capacitats de control. La Barcelona medieval mateixa, protegida per valls i muralles, va anar desviant les rieres. La riera d'en Malla, que baixava per la Rambla i que recollia l'aigua de Sant Gervasi i de Vallcarca, es va desguassar al Bogatell, mentre que a l'àrea del Raval la formació de les muralles i el desviament de la riera de Magòria van provocar l'asssecament gradual del Cagalet, un embassament nascut de la confluència de diverses rieres. Per contra, la formació del rec Comtal, en captar les aigües d'escorrentia del pla, va provocar reiterades inundacions durant les grans avingudes.

El plànol mostra el territori, la ciutat i les viles i pobles que l'envolten entorn de l'any 1860. També incorpora les intervencions d'aigua km zero de les dècades següents; val a dir que són el moment de més gran expansió

Fonts/deus		
F1	Del Tir	C-10
F2	Trobada	C-10
F3	D'en Conna	C-10
F4	De les Palmeres	C-10
F5	De Tres Pins	C-10
F7	De Satalia	C-10
F8	De Santa Madrona	C-9
F9	D'en Pessetes	C-9
F10	De la Mina	C-9
F11	Del Gat	C-9
F12	De la Guatlla	B-8
F13	De l'Esparver	A-9
F14	Del Lleó	B-3
F15	Deu Ovellets	C-5
F16	De Santa Eulàlia	C-3
F17	Del Mont	C-2
F18	Del Maduixer	D-3
F19	Del Racó	D-3
F20	Pineda	D-3
F21	De Sant Salvador	E-5
F22	Font-Rúbia	E-4
F23	Del Carbó	E-5
F24	De la plaça Trilla	D-5
F25	De la travessera de Gràcia	D-6
F26	De la plaça Vila de Gràcia	D-6
F27	De Santa Rita	D-5
F28	Del Bacallà	D-2
F29	Del Roure	E-2
F30	De Can Barret	F-2
F31	De la Marquesa, Parc del Laberint	G-2
F32	Del Ferro, Parc del Laberint	G-2
F33	Del Carrofer, Parc del Laberint	G-2
F34	De la mina de Can Travi	G-4
F35	D'en Fargues	F-5
F36	De Can Baró	F-5
F37	Del Cuento, Guinardó	F-6
F38	Vella de Canyelles	H-3
F39	Nova de Canyelles	H-3
F40	De Sant Josep	H-2
F41	De Can Masdeu	H-2
F42	Mugueral	I-2
F43	De l'Alba	I-2
F44	Mirador Apolo	I-3
Mines		
M1	Satalia de Baix	C-9
M2	Satalia Espanya	C-9
M3	Casa Torres	C-10
M4	Font de la Guatlla	B-8
M5	Font Trobada	C-9
M6	Font del Lleó	B-3
M7	Monestir de Pedralbes	B-3
M8	Mina de Grott- Pantà de Vallvidrera	C-2
M9	Borràs	C-3
M10	Renart	C-3
M11	Cal Calonge	C-4
M12	Duran i Senillosa	C-4
M13	Margenat	C-3
M14	Sant Joan de Déu	C-3
M15	Partagas Bellesguard-Bonanova	C-3
M16	Mina Casa Pedralbes Muntanya	D-3
M17	Vilumara	D-6
M18	Bertran i Musitu	D-4
M19	Asil Duran	D-3
M20	Salom	D-3
M21	Nina (Vallcarca)	E-3
M22	Font de Jesús	E-7
M23	Can Travi	G-3
M24	Can Masdeu	H-2
M25	Santa Eulàlia	G-5
M26	Can Barret-Montbau	F-2
M27	Can Carreres	H-2
M28	Canyelles	H-5
M29	Aqüeducte Turull	E-4
Repartidors		
R1	Pl. de les Masies d'Horta	G-4
R2	C. Sanyer i Miquel-Rajoler	G-4
R3	C. Horta- C. de la Gallia	G-4
R4	C. Cartellà- C. Pitàgores	G-4
R5	C. Campoamor, 35	G-3
R6	C. Llanguadoc- Pg. Fabra i Puig	H-6
R7	De Cal Calonge- c. Carrasco i Formiguera, 7	C-4
Torres d'aigua		
T1	De Roger de Llúria, 56	E-8
T2	Del Molí- c. Vidal Quadras, 2	C-3
T3	Del Besòs- pl. Ramon Calsina	H-9
T4	De la Catalana de Gas	F-10
Dipòsits basses / embassament		
D1	Pantà de Vallvidrera	B-1
D2	Estany de Can Gil	D-5
D3	Estany Can Bertran	D-5
D4	Dipòsit de les aigües del Parc de la Ciutadella	F-9
D5	Cisterna del baluard de Santa Amàlia	B-10
D6	Cisterna de Bellesguard	D-3
D7	Cisterna de Josepets	E-5
D8	Cisterna del Park Güell	E-5
D9	Bassa de Can Masdeu	H2
D10	Estany de Martí- Codolar	H2
D11	Bassa del Laberint d'Horta	G2
Pous		
P1	Pou de Can Mestres	A-9
P2	Pous i safareigs del c. Aiguafreda	F-4
P3	Pou La Maquinista	I-3
P4	Pou de l'Escola Industrial	C-7
P5	Pou de l'Hospital de la Santa Creu	D-9

● Pou en ús ● Pou documentat ▲ Font/deu ■ Dipòsit/bassa/embassament ✕ Torre d'aigua / repartidor * Sínia documentada — Riera/ torrent — Mina ●●● Rec Comtal / Canal de la Infanta — — — Desviament de riera

Jesútes del carrer Casp i riera d'en Malla abans de cobrir-se. Foto: autor desconegut
Riera de Cassoles abans de la seva urbanització, 1931. Foto: Juli Llucena, AMDC
Torrent de Carabassa. Tram visible abans de confluïr amb la riera d'Horta. Foto: Ignasi Mangue

Mina de la Font Nova de Canyelles, carretera Alta de les Roquetes. Foto: Arnald Gil [F39]
Font de les Palmeres, a Montjuïc, avui sense aigua. Foto: Oriol Granados [F4]
Font del Bacallà, Sant Gens dels Agudells, Collserola. Foto: El Pou [F28]

Pou de l'Hospital de la Santa Creu. Foto: Ignasi Mangue [P5]
Pou al carrer Aiguafreda, Horta. Foto: Ignasi Mangue [P2]
Pou del castell de Montjuïc. Foto: Direcció de Memòria, Història i Patrimoni [D5]
Cisterna del Baluard de Santa Amàlia. Foto: Direcció de Memòria, Història i Patrimoni [D5]

Mina de Can Masdeu que rega les hortes de la masia. Foto: El Pou [M24]
Antiga bassa de reg de la masia de Can Masdeu, a la llera de la riera de Sant Andreu. Foto: El Pou [D9]
Estany desaparegut de la torre senyorial de Martí-Codolar. Foto: AMDHG [D10]

L'aqüeducte Turull portava aigua del Mas Falcó a la part alta de Gràcia, pel carrer del Repartidor. Passeig Turull, 2. Foto: Aula ambiental Bosc Turull [M29]
Mina de la Satalia de baix, excavadada a la roca, Montjuïc. Foto: Oriol Granados [M1]
Entrada de la mina de Santa Eulàlia, Nou Barris. Foto: AHNBB [M25]

del sistema tradicional de gestió de l'aigua, de l'aigua km zero, just quan la pressió de la demanda pel creixement de la població i pels nous usos industrials significà un procés d'intensificació que afectà la seva qualitat. El bombeig de les màquines de vapor, amb la gran concentració de pous industrials a tot el delta del Besòs i les elevacions per subministrar aigua de boca, com la torre del carrer de Llúria o la del Besòs, són ja l'expressió del canvi de model. És també un període de multiplicació de les mines. A les petites mines de les masies disperses pel territori, amb el seu equipament de basses i aljubis, s'hi afegí el dens estol de mines que drenen els seus torrents, a Sarrià, Sant Gervasi, Horta, Sant Andreu i Nou Barris, amb les conegudes com a societats d'aigua. En destaca la mina de Can Travi, que sagna la riera d'Horta, avui encara en ús. El pantà de Vallvidrera és un íntel·lectual s'entensificar la captació de les aigües d'escorrentia

locals per portar-les a Sarrià a través de la mina de Grott. Mentrestant, les fonts de Collserola, de Montjuïc i de la resta del pla van esdevenir sovint centres de les populacions fontades, espais d'esbarjo d'una població creixent. El plànol mostra elements patrimonials coneguts, com ara el monestir de Pedralbes, Bellesguard o el jardí del Laberint, la relació directa dels quals amb l'aigua km zero, però, sovint desconeguem. En ser una primera aproximació i estar confeït a partir de treballs realitzats a les diverses àrees de la ciutat per equips diferents, els criteris no poden ser del tot homogenis. Per exemple, a Horta-Guinardó, un dels barris més ben treballats, s'ha estimat tan elevat el nombre de pous que s'ha preferit deixar-ho per més endavant. Aquesta guia vol obrir, sobretot, una via de treball, iniciar una nova lectura del nostre patrimoni urbà que el lliga amb la gestió dels recursos locals.

Font de la plaça Trilla, inaugurada el 1845 i substituïda el 1932. Foto: Josep Domínguez, AFB [F24]
Font de la travessera de Gràcia, també de 1845. Foto: Gonzalo de Reparaz Ruiz, ICCG [F25]

Repartidor d'aigües al carrer Cartellà. Foto: Ignasi Mangue [R4]
Torre del Molí, distribuïdor de l'aigua de Vallvidrera a Sarrià. Foto: Ignasi Mangue [T2]
Repartidor d'aigua de la mina Margenat, Cal Canonge. Foto: Ignasi Mangue [R7]

Cisterna del Park Güell es troba sota la sala hipòstila. Foto: B.5M [D8]
Cisterna de Bellesguard, construïda pel municipi de Sant Gervasi de Cassoles cap al 1860. Foto: Javier Sardà [D6]

La font d'en Conna, Montjuïc, tenia un berenador i una pista de ball, 1913-1917. Foto: Brangüel, AFB [F3]
La font del Gat, Montjuïc, 1914. Foto: Ballent, AFB [F11]

Torre d'aigua del carrer Roger de Llúria, 1867: dotava d'aigua al primer Eixample. Foto: Ignasi Mangue [T1]
Xemenieja de l'estació d'elevació i dipòsit del Parc de la Ciutadella al carrer Wellington. Foto: Albert Esteves [D4]